

Voornaam christendom

OVER BONHOEFFER EN NIETZSCHE

Frits de Lange

Theologie kan op twee manieren op Nietzsche reageren, zei de jonge Bonhoeffer in 1932. Of men haalt de schouders op en zegt dat Nietzsche niets heeft begrepen van het christelijk geloof, of men wordt zijn leerling (DBW 11, 187). De conclusie is gerechtvaardigd dat Bonhoeffer voor de laatste reactie heeft gekozen.

„Het christendom heeft de zijde gekozen van het zwakke, falende en onaanzienlijke. Het heeft de ontkenning van het leven tot ideaal verheven”, schreef Nietzsche in *De Antichrist*, op de rand van waanzin in 1888. Het was niet de eerste keer dat hij zich tegen het christelijk geloof afzette, maar hij deed het niet eerder zo agressief.

In de ogen van Nietzsche kan de geschiedenis van het christendom gezien worden als een paradox: het geslaagde verhaal van de niet-geslaagde mens. De hegemonie van de zwakke, die zijn angst voor het leven religieus zo handig heeft gebruikt dat hij het als zijn kracht is gaan beschouwen. Door het verkondigen van de God van het medelijden en de deugd van naastenliefde heeft het christendom zich het zielige toegeëigend en de mislukking gekroond.

Het hiernamaals, schreef Nietzsche, is een illusie, gecreëerd door mensen die niet in staat zijn om wat van hun aardse leven te maken. De christelijke boodschap van het dienen van de naaste en het gehoorzamen aan God is de slaafse verinnerlijking van een moraal zonder ruggengraat.

Een afkeer van zwakheid

Dat Dietrich Bonhoeffer in Nietzsche zijn natuurlijke conversatiepartner vond, is niet geheel verrassend. In het Berlijnse academische milieu van de jaren twintig waarin hij gevormd werd, was het lezen van Nietzsche even gebruikelijk als het lezen van Goethe en Kant. Maar er is meer: Bonhoeffers persoonlijkheid was om zo te zeggen gebouwd op Nietzsches filosofie. Bonhoeffer deelde met Nietzsche een hartgrondige afkeer van zwakheid, en hij toonde weinig geduld met klagers en jankers. Hij ontwikkelde zijn houding in zijn kinderjaren en puberteit onder het veeleisende pedagogische regime van de Bonhoeffer-familie. De Bonhoeffers werden grootgebracht als mensen met ruggengraat die hun *Haltung* ook fier zouden houden in stormgetij.

In april 1943 werd Bonhoeffer gevangengezet vanwege zijn verzetsactiviteiten. Vanaf het begin was de doodstraf, die uiteindelijk werd voltrokken op 9 april 1945, constant in zijn gedachten. In zijn brieven vanuit de gevangenis gewaagt hij van de zware druk waaronder hij leeft. Je zou verwachten dat hij onder zulke extreme omstandigheden gedesoriënteerd zou raken, verzeild als hij was geraakt aan de andere kant van het sociale spectrum. Maar zijn opvoeding verraadt hem des te meer. Tijdens luchtaanvallen verliest Bonhoeffer zijn geduld met mensen die het letterlijk in hun broek doen van angst. Hij veracht hen. In zulke momenten is hij als pastor niet in staat tot troostrijke christelijke woorden of het uitspreken van een kort gebed. „Over tien minuten is het voorbij”, is alles wat hij kan uitbrengen (brief van 29/30 januari 1943). In zijn brieven aan Eberhard Bethge noemt hij zijn ‘tirannieke temperament’, waarmee hij soms zijn medegevangenen afvalt en in verwarring brengt (DBW 10, 188, 214, brieven van 18 en 28 november 1943).

Bonhoeffer was grootgebracht in een milieu van bijna instinctieve weerzin jegens kleinburgerlijke bekrompenheid. In zijn familie stond het woord ‘bürgerlich’ voor een

verantwoorde levensstijl met grandeur en niet voor de kleingeestige nauwgezetheid van de kantoorklerk waarmee het doorgaans geassocieerd wordt. Alle leden van het gezin waren voorbestemd voor een voorname positie in de Duitse samenleving. De kinderen werden opgevoed met de waarden van vrijheid en verantwoordelijkheid. Nederigheid en gehoorzaamheid werden niet hoog ingeschaald in de waardecatalogus van de Bonhoeffers. In hun kringen was 'elite' geen diskwalificatie, maar een geuzennaam. Als Dietrich bekendmaakt dat hij theologie wil studeren en predikant wil worden, in plaats van rechtsgeleerde of natuurwetenschapper (zoals zijn broers) of psychiater (zoals zijn vader), krijgt hij dan ook weinig steun van zijn verwanten. Wil hij soms zichzelf met zijn talenten begraven in dat stoffige instituut? „Frisse lucht! Frisse lucht!” zouden zijn broers hebben geroepen, schatplichtig aan Nietzsche.

Nietzsche en het einde van de metafysica

Hoe ziet de theologie eruit van iemand die zich zo aan Nietzsche verwant voelt? Een zekere vorm van 'aristocratisch christendom' lijkt onvermijdelijk. Deze term duikt op in de brieven vanuit de gevangenis (aan het eind van een brief van Bethge, 3 juni 1944). Vooral aan het eind van zijn leven probeert Bonhoeffer een theologie te ontwikkelen vanuit het hart van Nietzsches kritiek op religie – een christendom dat de oproep van Zarathustra beantwoordt: „Ik bezweer u broeders, blijf de aarde trouw, en geloof niet diegenen die van bovenaardse hoop spreken!” (*Also sprach Zarathustra*, voorwoord). Een waardig geloof dat niet stiekem door de achterdeur probeert binnen te dringen, maar dat fatsoenlijk bij de voordeur aanbelt en beleefd blijft, ook als de toegang geweigerd wordt.

In de ogen van Nietzsche vlucht het christelijk geloof in een verdubbeling van de werkelijkheid waar men zich heerlijk in kan terugtrekken als het leven iets te moeilijk wordt. Er is maar één wereld en dat is de onze. Wie ook maar het metafysisch dualisme vaarwel zegt, wist de horizon uit die Deze van Gene Zijde scheidt. Dan blijkt religie niets meer dan een illusie te zijn en God dood. Waarom? Wie is voor deze gebeurtenis verantwoordelijk? Welnu, betoogt Nietzsche, dat hebben wij geheel zelf gedaan. We hebben God gedood, omdat we uiteindelijk toch eerlijk zijn geweest voor onszelf. We hebben het gedaan door toe te geven dat we tot nu toe goden produceerden, omdat het ons aan moed ontbrak om de menselijke situatie onder ogen te zien, de realiteit van dood en eindigheid, van onvervulbare verlangens, van eenzaamheid, en daarom compenseerden we het aardse, menselijke tekort met een goddelijk krediet in de hemel. Omdat we het in deze wereld niet uit kunnen houden, worden we dromers en bouwen we luchtkastelen. We scheppen voor onszelf een geestelijk leven, beloven onszelf een hiernamaals, en baden onszelf in de warme, denkbeeldige zon van Gods genade, of van een eeuwige waarheid of van een rotsvast beginsel.

Voor degene die dit dualisme voorbij is, hebben de noties van waarheid en illusie, substantie en schaduw hun betekenis verloren. Er is slechts leven, de wil tot macht, lichaam, pijn, dood. Die waarheid is niet aangenaam. Wie heeft de moed om onvoorwaardelijk 'ja' tegen het leven te zeggen? „Ik wacht op de dokter die moedig genoeg is om te laten zien dat in de hele filosofie tot nu toe, het niet om waarheid te doen was, maar om iets anders, laten we zeggen gezondheid, toekomst, groei, macht, leven.” Nietzsche zelf, voortdurend geplaagd door zijn slechte gezondheid, had er plezier in om de rol van de grote geneesheer van de westerse cultuur op zich te nemen.

Trouw aan de aarde

Enkele decennia later voelt Dietrich Bonhoeffer, zoon van een arts, zich geroepen om het christelijk geloof gezonder te maken in de geest van Nietzsche. In een lezing (*DBW* 10, 345) verwijst hij naar de Griekse sage over de reus Antaeus, de zoon van Poseidon en moeder aarde, Gaia. Antaeus had de naam onoverwinnelijk te zijn, omdat hij telkens wanneer hij zijn moeder aanraakte nieuwe krachten ontving. Heracles ontdekte echter het geheim en

versloeg hem door hem van de aarde op te tillen. Met het christendom dat ontrouw is aan de aarde zal hetzelfde gebeuren, voorspelt Bonhoeffer. Het zal verzwakken en ten slotte verdwijnen. Nietzsche achtte de christelijke moraal niets anders dan een slaafse plichtethiek. De jonge Bonhoeffer echter schildert de christen als een nietzscheaanse held, die zijn eigen tafelen der wet scheidt in zijn God-gegeven vrijheid. „De mens die liefheeft is de meest revolutionaire mens op aarde. Hij is de omverwerping van alle waarden, het dynamiet onder de menselijke samenleving, de meest gevaarlijke mens”, horen we hem zeggen (preek over Johannes 8:32, 24 juli 1932, *DBW* 11, 461).

Men kan zeggen: hier is Nietzsche zo vermengd met Luther dat het antichristelijke venijn van de eerste zo verwaterd is dat het zijn werking heeft verloren. Waarmee hebben we hier van doen? Een roekeloze flirt met de filosofie, een theologische jeugdzonde? Hoe meer gerijpt de afkeer is van een onaards christendom die Bonhoeffer deelt met Nietzsche, des te meer radicaliseert hij die. Als de christelijke boodschap over de God die in Jezus Christus mens wordt echt iets betekent, dan moet het christelijk perspectief exact het tegengestelde van een ‘religieus’ perspectief zijn: niet weg van de aarde naar de hemel maar andersom. De God van Jezus rechtvaardigt niet de bekrompen angst voor het leven, maar ontmantelt die integendeel. In de ogen van Bonhoeffer heeft het christelijk geloof slechts één inhoud: Jezus Christus. Christen-zijn betekent niet, vasthouden aan een metafysisch geloofssysteem; het betekent slechts dat men al zijn kaarten op Jezus zet en voor zijn God partij kiest. Dit is een alomvattende levenspraktijk en niet maar een innerlijke aangelegenheid.

De paradox van de christelijke religie

In de venijnige aanval op het christendom van Nietzsche in *De Antichrist* krijgen christenen het zwaar te verduren. Maar de toon wordt milder zodra Degene die ze volgen, Jezus, ter sprake komt. Want Hij was juist een ‘vrije geest’ en behoorde tot het slag mensen waarop Nietzsche zeer gesteld was. Als Jezus en zijn volgelingen met elkaar worden vergeleken, blijkt het christendom één groot misverstand te zijn.

„In feite is er maar één christen geweest, en die stierf aan het kruis... slechts een christelijke praktijk, een leven zoals degene leefde die stierf aan het kruis, is christelijk... Zelfs vandaag is zo'n leven mogelijk... Niet een geloof, maar een manier van doen.” Maar het christendom heeft de zaak van Jezus verraden. „Wat vanaf dat moment het evangelie werd genoemd, was in feite al het tegendeel van wat Hij geleefd had: een slechte boodschap, een dysangelium.”

De hele theologie van Nietzsche – als je die zo kunt aanduiden – gaat op in een analyse van het christelijke verraad van de levenspraktijk van Jezus. Bonhoeffers kritische theologie heeft dezelfde inhoud, maar dan vanuit een meer constructieve benadering. In de kern bestaat die uit twee punten: een christologie (een visie op Jezus) en een religiekritiek (vergelijk het ontspoord christendom in de jaren dertig). Christenen die het spoor van Jezus volgen, hebben geen reservewereld ter beschikking, merkt Bonhoeffer op in een lezing in 1933. Zij kunnen niet leven als – en dan gebruikt Bonhoeffer een term van Nietzsche – ‘Hinterweltler’, bewoners van een geduplicateerde wereld, wat in religie gebruikelijk is (*Uw koninkrijk kome*, 1932, *DBW* 12, 264ff).

Al vroeg in zijn ontwikkeling wordt Bonhoeffer zich bewust van de paradox die het christelijk geloof herbergt. De leer van de menswording is een onmogelijke mogelijkheid. Het is een religie die in haar proclamatie dat het Woord vlees is geworden, de premisse van religie (namelijk dat God in de hemel zetelt) omkeert.

De filosoof met de hamer, Nietzsche, slaat in zijn kritiek op religie de christelijke spijker op de kop. De christelijke religie heeft zich bekwaamd in de ontkenning van deze wereld, een vlucht uit aardse verantwoordelijkheid. Maar Nietzsche heeft ook een tweede grief tegen het christelijk geloof. Die betreft zijn moraal aangaande barmhartigheid en medelijden. In de ethiek toont het christendom zich een unieke religie. De *losers*, of ‘Schlecht-hinweg-

gekomenen', zijn erin geslaagd om binnen het christendom van de nood een deugd te maken, door hun eigen onvermogen te sanctioneren. Schieten we tekort in het leven? Geen nood, God zorgt voor de zwakken. Minachten we onszelf? Geeft niks. In het gebod tot naastenliefde kunnen we ontsnappen aan de last om zelf iemand te zijn. Genieten we van ons lichaam? Gelukkig hebben we een bezwaard gemoed. Naderen we het einde? Vrees niet. God geeft ons een onsterfelijke ziel. De christelijke moraal is kortom een moraal voor lafaards, met angst voor het leven.

Lazarus

De aristocratische theoloog Dietrich Bonhoeffer herkent zich totaal niet in dit beeld van christelijke ethiek. Hij kan zich duidelijk moeilijk identificeren met de pathetische christen die zich wentelt in zelfmedelijden. In preken over de rijke man en de arme Lazarus worden doorgaans de hoorders aangemoedigd zich met de arme Lazarus te identificeren, die uiteindelijk weer opduikt aan de boezem van Abraham (Luc. 16:19-31). In zijn eigen preek hierover, gehouden in Berlijn in 1932 (*DBW* 11, 426-435), weigert Bonhoeffer zich aan dit gebruik te conformeren. In plaats daarvan stelt hij zijn gehoor op één lijn met de rijke man: „Hoe kan een evangelie voor de zwakken, zieken en armen nu op ons betrekking hebben? Wij zijn mensen die gezond en sterk zijn, wij minachten de menigte Lazarussen, we verachten deze boodschap van de armen. Het is een smet op onze trots, ons ras, onze macht.” Slechts aan het eind van de preek laat hij de vraag toe: „Denkt u dat u zelf Lazarus bent? Altijd de ander! De gekruisigde Christus die tot u komt in duizend verachtelijke gestalten!”

Stuiten we hier wederom op de vertrouwde verheerlijking van zwakheid? Dat hangt er maar van af wat je eronder verstaat. Er zijn op zijn minst twee betekenissen van zwakheid te onderscheiden. Zwakheid kan worden opgevat als het product van geestelijke luiheid en lafheid. In dat geval nemen mensen de slachtofferrol op zich omdat die hun goed past. Deze vorm van zwakheid vindt Bonhoeffer samen met Nietzsche hoogst verwerpelijk. Maar er is ook zwakheid waarvoor mensen niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden. Door stom toeval zijn ze op het verkeerde moment op de verkeerde plaats, waar ze getroffen worden door kwaad en verderf, terwijl ze onvoldoende toegerust zijn om het te bestrijden. Zij zijn de ware slachtoffers. Om een echte relatie met zulke slachtoffers aan te gaan, is veel nietzscheaanse moed vereist, en ook kracht, gezondheid, meer zelfs dan noodzakelijk is voor iemands zelfontplooiing. Want deze zwakken verkeren in duisternis, en gewoonlijk 'ziet men die in het donker niet' (Bertold Brecht).

De kunstenaar van het leven, Nietzsche, mag dan veeleisend zijn, de prediker van Jezus' evangelie, Bonhoeffer, lijkt er nog een schepje bovenop te doen. Volgens het christelijke perspectief dat in deze preek naar voren komt aangaande de zwakke en de sterke, zou de sterke moeten opkijken naar de zwakke en niet op hem neerzien. Want de zwakke is Christus, onze gekruisigde Heer. Deze manier van kijken vertegenwoordigt tevens een *Umwertung aller Werte*, maar een die omgekeerd is aan die Nietzsche beoogde. Nietzsche voelde slechts afschuw, geen respect voor de zwakke. Toch dient hieraan te worden toegevoegd: Bonhoeffers nadruk op de zwakheid van de Ander en de eigen verantwoordelijkheid staat haaks op het soort christendom dat pretendeert in zwakheid te roemen (2 Kor. 12:9) om slechts de eigen traagheid en luiheid te maskeren.

De volheid van het leven

In Bonhoeffers gevangenisbrieven komen de nietzscheaanse elementen in zijn denken nog duidelijker naar voren. „Gevoel voor kwaliteit laat zich niet uitdoven, het wordt sterker met de jaren”, schrijft hij aan Eberhard Bethge (brief van 11 april 1944). Dat heeft niet alleen betrekking op zijn persoonlijkheid, maar ook op zijn theologie. De aristocraat Bonhoeffer bevindt zich dan exact op de plaats waar het kwaad en het ongeluk hem zwaar treffen. Hij,

de geboren leider, neemt de wereld nu waar vanaf de andere kant, vanuit het perspectief van de outcast. Eenmaal in die positie weigert hij zich echter aan te sluiten bij de ontevredenen.

Met zijn aanstaande dood in het vizier ontwikkelt Bonhoeffer een theologie van het leven, die een lofzang is op gezondheid en kracht. In deze brieven kunnen we bijvoorbeeld lezen dat het smakeloos is om in de armen van een vrouw naar de hemel te verlangen (brief van 12 december 1943). We lezen ook dat, nu de wereld mondig is geworden, de mensen-van-tegenwoordig niet meer religieus kunnen zijn. Een christelijke apologetiek die deze mondigheid wil aanvallen is gevoelloos, onchristelijk, en niet voornaam (brief van 8 juni 1944). We lezen dat de domheid van mensen een groter gevaar is dan hun kwaadaardigheid en Christus de mensen niet alleen goed maakt maar ook sterk (brief van 21 augustus 1944). Christelijk navelstaren, zielzorg die probeert de zondige kant van simpel en eenvoudig genot op te sporen, is een vorm van religieuze chantage (brief van 8 juli 1944). We lezen dat Jezus geen zielige verschoppeling was, ongeschikt voor het leven en daarom eindigend aan het kruis, maar „Degene die er was voor anderen! en *daardoor* de gekruisigde” (schets voor een boek, augustus 1944). De vragen aan de grenzen van het leven zouden onbeantwoord moeten blijven, en verdriet en lijden zouden ongeïnterpreteerd moeten blijven (brieven van 27 juli 1944 en 1 februari 1944).

Dit zijn fragmenten van een theologie waarin voorzichtig sommige van Nietzsches centrale intuïties zijn verwerkt. Bonhoeffer heeft het wellicht iets te zelfverzekerd een ‘niet-religieuze interpretatie’ van het christelijk geloof genoemd.

Als we in dit spoor verder willen denken, waar komen we dan uit? Bij een vitalistisch spierballenchristendom, dat blind is voor de duistere kant van ons bestaan? Ik denk het niet. Niet voor niets heeft Bonhoeffer de volheid van het leven zo benadrukt, en alle dimensies van die volheid in zijn theologie willen betrekken: het ja en nee, de vreugde en het lijden, het kruis en de opstanding samen. Ik denk dat we niettemin een christelijke afslankcursus zullen moeten ondergaan, door het veeleisende en kritische karakter van deze theologie. Als eenmaal de vluchtweg naar een dualistische metafysica is afgesneden, voldoet het christelijk geloof niet langer als een geloofssysteem waarin de elementaire levensvragen eens en voor altijd beantwoord zijn. Het houdt die vragen levend, maar vanaf dat moment ligt hun kracht elders: in de toewijding aan de volheid van het leven, zoals ooit belichaamd door Christus.

Dit artikel verscheen eerder als ‘Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and Nietzsche’ in: Brian Gregor & Jens Zimmermann, Bonhoeffer and Continental Thought, Indiana University Press: Bloomington & Indianapolis 2009, 73-83.

Vertaling en bewerking Aart Deddens.

Streamer

Tijdens luchtaanvallen verliest Bonhoeffer zijn geduld met mensen die het letterlijk in hun broek doen van angst

Nietzsche mag dan veeleisend zijn, Bonhoeffer doet er nog een schepje bovenop